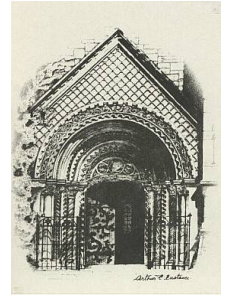

El monoteisme primitiu, i l'origen del politeisme

Arthur C. Custance, M.A., Ph. D.†

Articles EL PÒRTIC - # 34 [Doorway Papers]

«Pot ser que sigui difícil fer creure la meva conclusió que, tant en la religió sumèria com en la semítica, el monoteisme va precedir al politeisme. ... Les proves i les raons per a aquesta conclusió, tan contràries als punts de vista acceptats i corrents, han quedat exposades amb tota cura i sabent la crítica contrària. És, espero jo, la conclusió derivada del coneixement, i no d'una audaç idea preconcebuda.» (Lewis Browne, *This Believing World*).

Introducció

FA CENT ANYS, quan Darwin va publicar el seu llibre *L'Origen de les Espècies*, el clima d'opinió ja tendia cap al punt de vista que tot estava en estat de millora, que els humans estaven millorant més i més, que els seus ideals eren més i més elevats, i la seva fe religiosa més i més pura, i la seva productivitat cada vegada més gran. El corol·lari de tot això, encara que no sempre se'n van treure les conseqüències, era que si es retrocedia en el temps, tot devia d'haver estat pitjor, i tant més pitjor segons més es retrocedís en la història i en la prehistòria. Fins i tot els qui creien que ocasionalment en el passat i en algunes zones del món també s'havia donat un procés de degeneració –en particular on hi havia homes primitius–, seguia havent-hi una persuasió emocional que en general el progrés era una cosa automàtica. La persuasiva filosofia de l'evolució semblava tenir una qualitat contagiosa, i una per una, cada branca de la investigació històrica va sucumbir a la temptació de reconstituir les seves dades en escales ascendents, començant des d'allò simple, grosser o ingenu, i conduint cap a la complexitat, allò refinat o sofisticat en el present. Es va donar per fet que tot s'emmotllava a aquest patró: la història de l'art, de la tecnologia, de l'organització social, en realitat de tot –incloent les creences religioses. Hi havia un impuls lògic en tot això.

Van sorgir diverses teories sobre l'origen de la fe religiosa amb una interpretació evolutiva que van precedir la clàssica obra de Darwin. Spencer va escriure amb certa extensió sobre aquesta qüestió, com altres autors, cada un d'ells exposant la manera en què suposaven que «tot va començar». Va començar amb l'adoració dels morts, de vegades dels avantpassats, però no sempre, o va començar amb el sentiment que se suposava que l'home primitiu tenia que la Naturalesa estava animada, que «les coses» tenien «voluntats» amb les que es calia reconciliar-se, o va començar senzillament perquè els nostres primers avantpassats vivien unes vides tan perilloses i en circumstàncies tan aterridores

i constantment assetjades per incògnites, que s'acovardien i tremolaven i gairebé restaven immobilitzats per la por la major part de les seves vides. En aquestes circumstàncies, el que se suposava com una certa propensió supersticiosa en la naturalesa humana va generar «naturalment» sentiments de meravella i temor, que van evolucionar lentament fins a creences religioses estructurades. Això sembla una enorme exageració del que persones intel·ligents diuen que va passar, però no ho és. Per exemple, Lewis Browne va escriure amb tota serietat:¹

Al principi va ser la por; i la por era al cor de l'home; i la por controlava l'home. En tot moment l'aclaparava, i no li deixava un moment de tranquil·litat. Amb el salvatge udol del vent queia sobre ell; amb l'esclat del tro i el grunyit de les feres que aguaitaven. Tots els dies de l'home eren grisos degut a la por, perquè tot el seu univers semblava carregat de perills. ... I ell, un pobre mig simi balbotejant, es cuidava de les seves ferides en alguna gruta freda i desagradable, només podia tremolar ple de por.

Els escriptors cristians que creien que l'Escriptura era un veritable registre de la història primerenca de l'home van considerar aquesta tendència com un veritable desafiament, i amb creixent freqüència van començar a aparèixer erudits articles i llibres acadèmics, en els quals es declarava que el punt de vista contrari era una interpretació molt millor de l'evidència disponible. Va ser una època de gran expansió missionera; i, caldria no oblidar-ho, també d'expansió en els estudis realitzats per antropòlegs sobre els pobles primitius. Cosa inesperada, els millors informats entre aquests antropòlegs van començar a trobar-se amb major acord amb els primers, i el resultat va ser la publicació dels escrits d'algú com Andrew Lang. Lang va influir molt sobre un autor catòlic romà, Wilhelm Schmidt, que era antropòleg i fundador d'una revista justament cèlebre, *Anthropos*. En aquells primers temps, la revista *The Transactions of the*

† 1910 - 1985. Membre de l'Afiliació Científica Americana; Membre de l'Associació Americana d'Antropologia; membre del Reial Institut d'Antropologia

¹ Browne, Lewis, *This Believing World*: citat per Samuel Zwemer a *The Origin of Religion*, Cokesbury, Nashville, Tennessee, 1935, p.53.

Victoria Institute anava plena d'articles sobre aquesta qüestió. Al final d'aquest article en donem una llista. Entre els anys 1900 i 1935, tota aquesta qüestió va ser tractada per homes convençuts que les reconstruccions evolutives de les creences religioses de l'home eren fonamentalment errònies, i van produir un tal impacte que els filòsofs evolucionistes pràcticament van abandonar tota aquesta línia argumental. A partir de mitjans dels anys trenta, el tema ha estat gairebé mort, tot i que molts col·legis teològics de la persuasió liberal condueixen els seus cursos d'història de la religió com si mai no s'hagués escrit res d'aquesta naturalesa.

A causa que els evolucionistes han abandonat el tema, ha passat a ser un tema relativament poc interessant per part de molts lectors cristians ben informats, i se sent ben poc sobre això en l'actualitat. Això podria portar a creure que la filosofia evolucionista no ha estat una maledicció absoluta, perquè allà on ha estat fermament seguida i ensenyada dogmàticament, els evangèlics s'han vist forçats a reflexionar seriosament i a escriure seriosament sobre la qüestió. Els desafiaments han estat una cosa bona, perquè les circumstàncies que envolten aquest camp particular d'estudi demostren que tan aviat desapareix l'amenaça, el cristià és propens a endormiscar-se.

Això no obstant, val la pena potser reconsiderar una altra vegada aquesta qüestió des d'una perspectiva lleugerament diferent. Així, en el capítol 1 d'aquest article em proposo exposar, de forma breu, el meu parer que, remuntant-nos tan enrere com puguem en estudiar les tradicions, siguin orals o escrites, i analitzant les creences presents o recents d'aquells que segueixen vivint unes vides relativament primitives, sembla que una fe monoteista pura va precedir el sistema de creences supersticioses, degradades, ineficaces i irracionals que es va acceptar posteriorment. Això és cert de l'antiguitat clàssica, no merament al voltant de la Mediterrània, sinó també a l'Índia i en l'Extrem Orient, i fins i tot –si és d'aplicació el terme *antiguitat*– a les grans civilitzacions del Nou Món. Llavors em proposo, en el segon capítol, considerar molt breument el que em sembla que són algunes de les implicacions de la tendència humana cap a la degeneració espiritual de la qual la història en dona un testimoni tan freqüent. Així, el primer capítol constitueix una mena de bibliografia anotada, un resum de les dades, un article de ressenya amb la documentació apropiada.

* * * * *

Capítol 1

Del monoteisme al politeisme

En una societat sofisticada

FA ALGUNS ANYS el canonge Rowe va observar que és més raonable començar amb allò que es coneix i raonar a partir d'això cap a allò desconegut que començar amb allò desconegut amb l'esperança de poder explicar el conegut. Avui dia tenim un substancial cos de «dades conegudes», i en algunes maneres les dades més segures les trobem en la immensa quantitat

de literatura que s'ha preservat en el Bressol de la Civilització, Mesopotàmia.

Quan la literatura cuneïforme va començar a desvelar el seu missatge, els erudits en cuneïforme i en jeroglífics egipcis aviat van descobrir en aquesta literatura una immensa quantitat de déus i deesses, i dimonis i altres poders espirituals de categoria inferior, que semblaven estar sempre en guerra entre ells, i molt destructius gran part del temps. Però en anar-se excavant i extraient tauletes més i més antigues, i en anar augmentant la capacitat de desxifrar, la primera imatge d'un grosser politeisme va començar a ser substituïda per una cosa que s'acostava més a una jerarquia d'éssers espirituals organitzats en una mena de cort amb un Ésser Suprem per damunt de tots. Un dels primers erudits experts en cuneïforme que va reconèixer la significació d'aquesta tendència va ser Stephen Langdon d'Oxford, i quan va informar de les seves conclusions ho va fer sabent que seria difícil que el creguessin. Així, va escriure el 1931:²

Potser és difícil fer creure la meua conclusió que, tant en la religió sumèria com en la semítica, el monoteisme va precedir al politeisme. ... Les proves i les raons per a aquesta conclusió, tan contràries als punts de vista acceptats i corrents, han quedat exposades amb tota cura i sabent de la crítica contrària. Però és, espero jo, la conclusió derivada del coneixement, i no d'una audaç idea preconcebuda.

Donat que Langdon va adoptar la postura que els sumeris representen la civilització històrica més antiga, afegia:

És el meu parer que la història de la més antiga civilització humana constitueix un ràpid abandonament del monoteisme cap a un politeisme extremat i a una estesa creença en els mals esperits. És en un sentit molt veritable la història de la caiguda de l'home.

Cinc anys després, en un article que va aparèixer a *The Scotsman*, escrivia:³

La història de la religió sumèria, que va ser la influència cultural més poderosa del món antic, va poder seguir-se mitjançant inscripcions pictogràfiques gairebé fins als més antics conceptes religiosos humans. Les dades assenyalen inequívocament a un monoteisme original, les inscripcions i les restes literaris dels més antics pobles semites indiquen també un monoteisme primitiu, i l'origen totèmic de la religió hebrea i d'altres religions semítiques ha quedat actualment completament desacreditada.

Fins on jo puc saber, només una persona ha plantejat un desafiament seriós a la conclusió de Langdon des de llavors. I aquesta persona va ser un dels meus professors, T. J. Meek.⁴ L'argument que va utilitzar Langdon es basava en les següents circumstàncies: La religió sumèria en el seu últim

2 Langdon, Stephen H., *Semitic Mythology*, Mythology of All Races, vol. 5, Archaeological Institute of America, 1931, pàg. xviii.

3 Langdon, Stephen H., *The Scotsman*, 18 de novembre de 1936.

4 Meek, T. J., *Primitive Monotheism and the Religion of Moses*, *University of Toronto Quarterly*, vol. 8, gener de 1939, pàg. 189-197.

desenvolupament abans que desaparegués aquest poble com a col·lectiu, assimilat pels posteriors babilonis, sembla haver involucrat uns 5.000 déus. Les inscripcions de al voltant del 3000 a.C. o potser d'un mil·lenni anterior només en mostren 750. Les 300 tauletes, més o menys, conegudes de Jamdet Nasr en 1928 quan Langdon va publicar aquests textos contenien només tres déus: el déu del cel Enlil, el déu de la terra Enki, i el déu solar Babbar. Les 575 tauletes d'Uruk traduïdes el 1936, i que Langdon va datar com del voltant del 4000 a.C., i que ara es creu que procedeixen més exactament de 3500 a.C, contenen els noms de només dues deïtats: el déu del cel An i la deessa mare Innina. La crítica que va fer Meek de l'assaig de Langdon era que la quantitat de déus que esmenta per a les tauletes més antigues està equivocada. En el text de Jamdet Nasr pot haver-n'hi hagut fins a sis, no pas tres. Sobre aquesta base, Meek pensava que podia acusar Langdon d'una crassa inexactitud i amb això soscavar la força del seu argument. Alhora va admetre que almenys un d'aquests sis era dubtós. D'altra banda, no és sempre possible estar segur que un nom que apareix com algú a qui s'adrecen pregàries sigui necessàriament considerat com una deïtat. Les oracions als sants són cosa coneguda fins i tot en l'actualitat! En tot cas, quan la perspectiva de la història cap endavant ens porta de dues deïtats a una petita quantitat –siguin tres o sis, 500 anys més tard, a 750 deïtats mil anys més tard, i fins a 5000 deïtats abans que la imatge es torni indistinta, l'argument en contra de la interpretació que fa Langdon de les dades basat en un error de còmput d'una magnitud tan petita no té per descomptat cap mena de pes. No constitueix pas un veritable desafiament al seu argument bàsic.

En tot cas, posteriors excavacions a Tell Asmar des del període del tercer mil·lenni a.C. han corroborat totalment els seus resultats. Així, Henry Frankfort va escriure en el seu informe oficial:⁵

A més dels seus resultats més tangibles, les nostres excavacions han establert un fet nou, i que l'estudiós de les religions babilòniques haurà de tenir en compte des d'ara. Hem obtingut, pel que fa al nostre millor coneixement possible per primera vegada, un material religiós complet en el seu context social.

Tenim una massa coherent de proves, procedents en quantitats gairebé iguals d'un temple i de les cases habitades pels que adoraven en aquell temple. Així, vam poder extreure unes conclusions que les troballes estudiades per si mateixes no haguessin fet possible.

Descobriments, per exemple, que les representacions sobre segells cilíndrics, que estan generalment relacionades amb diversos déus, poden totes elles ajustar-se a una imatge coherent en la que un sol déu adorat en aquest temple forma la figura central. Així, sembla que en aquest primerenc període els seus diversos aspectes no es consideraven com deïtats separades en el panteó sumeri-accadi.

Això suscita un punt important, és a dir, la possibilitat que el politeisme mai va sorgir per evolució des d'un polidemonisme, sinó pel fet que els atributs d'un sol Déu es van anar ressaltant de manera diferent per part de diferents persones, fins que aquesta gent en anys posteriors van arribar a oblidar-se que estaven parlant del mateix ésser. Així, els atributs d'una sola deïtat van esdevenir una pluralitat de deïtats. No es tracta només que uns individus determinats possessin èmfasi en diferents aspectes de la naturalesa de Déu, sinó que famílies i tribus senceres sembla que van desenvolupar certes perspectives compartides sobre el que era important en la vida i el que no ho era, i per això, i de manera gens innatural, van passar a atribuir al seu déu aquelles característiques que els semblaven de la major rellevància, i a posar un èmfasi especial en elles. Per exemple, un poble guerrer no és probable que posi èmfasi en la bondat de Déu, ni un poble legalista en el perdó de Déu. Més aviat destacaran el Seu poder en el primer cas, i la Seva justícia en el segon. En altres tres Articles del Pòrtic⁶ hem explorat la possibilitat que els fills de Noè (Sem, Cam i Jàfet) desenvolupessin cadascun una actitud davant la vida que els conduís a diferents èmfasis: Sem sobre la característica espiritual de la vida, Cam sobre els interessos pràctics de la vida, i Jàfet sobre els aspectes filosòfics de la vida. Per tant, no és sorprenent que el Déu dels semites sigui un Déu d'esperit pur. En canvi, els déus dels camites eren déus de poder; els déus dels jafetites o indoeuropeus, en canvi, eren déus de llum, en el sentit de ser déus d'«enteniment». Crec que l'Evangeli de Mateu va ser escrit per als descendents de Sem, i està dirigit atenent a la seva manera de pensar sobre Déu. L'Evangeli de Marc va ser escrit per als descendents de Cam i està ple d'acció, d'actes, de servei, d'autoritat –on la frase característica és «immediatament», «tot seguit» i termes semblants. L'Evangeli de Lluc va ser indubtablement escrit per als descendents de Jàfet; i pot ser una mera coincidència, encara que ho dubto, que el nom de l'escriptor significa «llum».

Molt abans que Langdon hagués fet les seves traduccions, Friedrich Delitzsch havia fet una proposta força semblant relativa a la tendència continuada cap a la multiplicació de les deïtats.⁷ Fa referència a una comunicació de T. G. Pinches sobre una tauleta que, encara que preservada només de manera fragmentària, ens diu que totes, o almenys les més elevades de les deïtats en el panteó babilònic se les designa com una amb i una en el déu Marduk.

El déu Marduk és presentat amb el nom de «Ninib» com «el Posseïdor del Poder»; sota el nom de «Nergal» o «Zamama» com «Senyor de la Batalla»; sota el nom de «Bel» com el «Posseïdor del Senyoriu»; sota el nom de «Nebo» com «el Senyor el Profeta»; sota el nom «Sin» com «El·luminador de la Nit»; sota el nom «Shamash» com «Senyor de tot el que és Just»; sota el nom «Addu» com «Déu de la Pluja». Per això, Marduk era Ninib així com Nergal, Déu-Lluna així com Déu-Sol, aquests noms eren senzillament diferents maneres de descriure els seus atributs, poders o activitats.

Aquest mateix procés històric pot seguir-se a Egipte. En les seves Conferències Hibbert del 1879, Renouf cita les paraules de

5 Frankfort, H., *Third Preliminary Report on Excavations at Tell Asmar (Eshnunna)*: citat per P. J. Wiseman a *New Discoveries in Babylonia about Genesis*, Marshall, Morgan and Scott, Londres, 1936, pàg. 24.

6 Vegeu sobre això Arthur Custance, «The Part Played by Shem, Ham, and Japheth in Subsequent World History [La part exercida per Sem, Cam i Jàfet en la història posterior del món]», Secc. I; Secc. IV, «The Technology of

Hamitic People [La tecnologia del poble camita]», Secc. IV; i «A Christian World View: The Framework of History [Una cosmovisió cristiana: El marc de la història]», Secc. V; a *Noah's Three Sons*, vol. 1 de *The Doorway Papers Series*, Zondervan Publishing Co.

7 Delitzsch, Friedrich, *Babel and Bible*, Williams and Norgate, Londres, 1903, pàgs. 144s.

M. de Rouge on diu que a partir de, o més aviat abans del començament del període històric, la religió monoteista pura d'Egipte va passar a través de la fase del sabeisme; el sol, en lloc de ser considerat com a símbol de la vida, va passar a ser considerat com manifestació del mateix Déu. Rouge observa:⁸

És indubtablement cert que les parts més sublimes de la religió d'Egipte no són el resultat relativament tardà d'un procés de desenvolupament o eliminació d'allò més grosser. Les parts més sublimes són demostrablement antigues; i l'última etapa de la religió egípcia, la qual van conèixer els escriptors grecs i llatins, pagans o cristians, va ser de lluny la més degenerada i corrompuda.

Renouf observa:

M. de Rouge està sens dubte en el cert en la seva afirmació que en els diversos centres locals de culte, una i la mateixa deïtat reapareix sota diferents noms i símbols. . . .

Ell infereix del curs de la història que ja que el politeisme estava constantment en augment, les doctrines monoteistes van haver de precedir-lo.

Un argument, aquest, certament molt sòlid.

De nou, com a Sumer i a Babilònia, així mateix en el curs del temps els egipcis van multiplicar i van fragmentar en faccions amb lleialtats tribals i amb unes preferències una mica provincianes el més pur concepte d'un Déu que tots ells havien compartit al principi i que involucrava un considerable coneixement dels seus atributs. Això va portar a una confusió dels atributs amb diferents individualitats, i els termes descriptius van passar a ser noms de deïtats. Rawlinson va escriure fa molts anys respecte a això:⁹

Un cop fragmentada la deïtat, no hi havia límit a la quantitat dels seus atributs de diverses classes i en diferents graus; i a Egipte tot allò que participava de l'essència divina esdevenia un déu. S'anaven afegint emblemes al catàleg; i encara que no es tractava realment de deïtats, evocaven sentiments de reverència que els ignorants no podien separar d'una adoració efectiva.

No era potser innatural que per tal de simbolitzar els diversos poders de Déu, s'ensenyés que la Seva visió era tan aguda com la d'un falcó, o que fos tan fort com un toro, o que contemplava sense ser vist, com els cocodrils, que es deixaven veure només els ulls. En el seu moment, aquests símbols van ser confosos pel comú de la gent com déus ells mateixos; així es va complir allò que Pau descriu a Romans 1:18-23, que els homes es van apartar del culte al mateix Déu per adorar les Seves criatures, i amb el temps es van fer vans en els seus raonaments, i el seu enteniment va quedar entenebrit. A la segona part d'aquest article tornarem de nou a aquest assumpte, perquè és important veure per què aquests aspectes més grossers de la creença religiosa van aclaparar de tal

manera aquells aspectes més elevats que veiem en els antics textos egipcis que havien estat extraordinàriament purs.

Es podria pensar que la situació ha canviat radicalment des dels temps de Renouf i les seves Conferències Hibbert. Però no és així. Sir Flinders Petrie, en un excel·lent llibre sobre el tema de la religió egípcia, va escriure el següent:¹⁰

Hi ha en les religions i teologies antigues unes classes molt diferents de déus. Algunes races, com els hindús moderns, es delecten en una profusió de grans déus i deus menors que estan en constant augment. Altres ... no intenten adorar grans déus, sinó que tracten amb una host d'esperits animistes, dimonis o com sigui que els puguem designar. ...

Si el concepte d'un déu fos només una evolució d'aquesta adoració als esperits, trobaríem l'adoració de molts déus precedint a l'adoració d'un déu. ... El que realment trobem és el contrari: el monoteisme és la primera etapa que podem seguir en teologia. ...

Sempre que podem remuntar el politeisme als seus etapes més primerenques, trobem que resulta de combinacions de monoteisme. A Egipte fins Osiris, Isis i Horus, tan familiars com tríada, es troben primer com a unitats separades en llocs diferents: Isis com a deessa verge, i Horus com un Déu autoexistent.

Cada ciutat sembla haver tingut només un déu pertanyent a la mateixa, i després es van anar afegint altres amb el transcurs del temps. De manera semblant, les ciutats babilòniques tenien cadascuna d'elles el seu déu suprem, i les combinacions dels mateixos i les seves transformacions per formar-los en grups quan els seus centres es van unir políticament exposen com essencialment eren deïtats en solitari al principi.

A tot arreu la dinàmica sembla haver estat molt semblant, sempre que trobem suficients registres per establir la seqüència històrica. No és estrany que una nació conqueridora establís la seva pròpia deïtat al capdavant del panteó, però tampoc és estrany que buscant pau i harmonia rendissin un homenatge extern a les deïtats dels vençuts, encara que assignant-los posicions inferiors. Aquesta espècie d'amplitud de mires la elogiaríem avui dia sota l'encapçalament general de llibertat religiosa. Però l'inconvenient d'aquesta amplitud de mires és que la veritat queda molt ràpidament desdibuixada. La solució no és senzilla: els jesuïtes, per exemple, han adoptat tradicionalment la postura que només la veritat hauria de rebre una completa llibertat d'expressió, i que per això la tolerància s'ha d'identificar amb falta de convicció. Qualsevol persona que estigui d'acord en que cadascú pot adorar el que li sembli millor està en realitat confessant, diuen ells, que ell mateix no està absolutament segur que té la veritat i que per això està disposat a mantenir una ment oberta. Tenen raó fins a cert punt. Els monarques de l'antiguitat, com Cir, per exemple, permetien una llibertat total als pobles vençuts per edificar els

⁸ Renouf, P. Li Page, *Lectures on the Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religion of Ancient Egypt*, Williams and Norgate, Londres, 1897, pàg. 90.

⁹ Rawlinson, George, editor, *Herodotus*, apèndix al Llibre 2, pàg. 250.

¹⁰ Petrie, Sir Flinders, *The Religion of Ancient Egypt*, Constable, Londres, 1908, pàgs. 3, 4.

seus temples i establir els seus sacerdocis com millor els semblés. La conseqüència era que aquests homes, amb la seva política «il·lustrada», van contribuir a l'enorme proliferació de deïtats. Com he dit, el problema és difícil; però l'ecumenisme pot ser una pitjor amenaça en la direcció contrària, en insistir que tots han d'acceptar que s'adora el mateix «Déu»,

En deixar aquestes antigues civilitzacions per dirigir-nos més a l'est, arribem a l'Índia. I encara que la literatura d'aquesta terra és molt antiga, el seguiment de la història de l'origen de les seves creences religioses no és cosa tan simple. Això no obstant, hi ha una mesura d'acord sobre que aquí, també, s'ha donat una constant multiplicació de deïtats al llarg dels segles, fins que ara són com les estrelles del cel en multitud. Una de les autoritats més ben conegudes en aquesta àrea va ser Max Müller, que encara que no tenia les conviccions cristianes que sí que mantenien molts erudits del seu temps, va arribar però a certes conclusions que haurien de citar-se. Max Müller va néixer a Alemanya el 1823, va estudiar a París i posteriorment va ensenyar a Londres. Va escriure molts volums, entre els quals potser el millor conegut sigui *Chips from a German Workshop* [Encenalls d'un taller alemany]. També va escriure *Lectures on the Origin and Growth of Religion, as Illustrated by the Religions of India* [Conferències sobre l'origen i desenvolupament de la religió, com queden il·lustrats per les religions de l'Índia]. Finalment, va redactar el treball monumental de la seva vida, una sèrie titulada *The Sacred Books of the East* [Els Llibres Sagrats d'Orient]. Ell no creia que la primitiva Índia va tenir una fe monoteista, però tampoc creia que fos politeista – essent que el politeisme va ser una etapa posterior que va implicar un procés de degeneració. En el seu llibre *The Science of Language* [La ciència del llenguatge] va escriure:¹¹

La mitologia, que era el flagell del món antic, és certament una malaltia del llenguatge. Un mite significa una paraula, però una paraula que, des del seu origen com a nom o atribut, s'ha deixat que adopti una existència més substancial. La majoria dels déus grecs, romans, indis, i altres déus pagans no són res més que noms poètics als quals gradualment se'ls va deixar assumir una personalitat divina que mai havia estat contemplada pels seus inventors originals. Eos era el nom de l'alba abans que arribés a ser deessa, l'esposa de Tithonos, o el dia moribund. Fatum, o el Fat, significava originalment allò que havia estat dit; i abans que el Fat arribés a ser un poder, fins i tot més gran que Júpiter, significava allò que havia estat pronunciat per Júpiter, i que mai podria ser canviat –ni tan sols pel mateix Júpiter. Zeus significava originalment el cel resplendent, en sànscrit Dyaus; i moltes de les històries que es referien a ell com el déu suprem tenien significat només com referides originalment al cel resplendent, als raigs del qual, com pluja daurada, descendeixen sobre la falda de la terra, l'antiga Dànae, guardada pel seu pare en la fosca presó de l'hivern. Ningú no dubta que Luna era simplement el nom del satèl·lit de la terra; però també Lucina, tots dos derivats de *lucere*, brillar. Hécate, també, era un antic nom de la lluna, el femení de Hecatos i de Hecatebolos, el sol

llançador de dards; i Pirra, l'Eva dels grecs, no era més que un nom de la terra vermella, i en particular de Tessàlia. Aquesta malaltia de la mitologia, encara que menys virulenta a les llengües modernes, no està extingida en absolut.

Aquí veiem, un cop més, com el politeisme es desenvolupa amb posterioritat. Tornant de nou a l'observació de Rowe d'argumentar del conegut al desconegut, es pot dir amb seguretat i sense cap mena de vacil·lació que el monoteisme *mai* no va evolucionar del politeisme en cap període de la història primitiva del món per a la qual tinguem evidència documentada. Com veurem, això també és cert a la Xina.

Molts dels seus coetanis van manifestar el seu desacord amb la interpretació que Müller feia de les dades, i un d'ells era Andrew Lang. I des del seu temps s'ha acceptat extensament la idea que la història de les creences religioses de l'Índia s'ha caracteritzat per la personificació, sovint de formes físiques grolleres i amb una creixent multiplicació, d'uns pocs conceptes de la naturalesa de Déu que al principi el consideraven com l'Invisible, i que el feien tan remot que va arribar a ser considerat com virtualment impersonal. Aquests conceptes tan elevats no atreuen al comú dels homes, i el que va succeir a l'Orient Mitjà sembla haver-se repetit a l'Índia, excepte que el procés va anar molt més enllà a causa de la continuïtat cultural que les circumstàncies van permetre en aquell país. En el curs d'aquest procés, van arribar al punt en què els seus déus es comptaven no per milers, com a Sumer, sinó per desenes de milers. No hi ha dubte que si Egipte hagués retingut la seva cultura original d'aquesta manera, també podria haver acabat adorant 50.000 deïtats on abans n'havien adorat potser només una. Edward McCrady, en la seva obra sobre les creences religioses de l'Índia, fa l'observació que fins i tot el Rig Veda (Llibre 1, pàg. 164) ens demostra que en els primers dies els déus eren considerats senzillament com diverses manifestacions d'un sol Ésser Diví. Cita el següent:¹²

Li diuen Indra, Mythra, Varunna, Agni –aquell que és Un, el Savi nom per termes diferents.

Els erudits d'Occident s'inclinen per l'opinió que els més antics himnes del Rig Veda daten d'entre 1500 i 1200 a.C.¹³ La tradició a l'Índia, per la seva banda, els atribueix una antiguitat molt més gran. Sigui quina sigui la data, i encara que Müller compartís ben poc de la perspectiva cristiana de la història espiritual de l'home, va admetre però obertament:¹⁴

Hi ha un monoteisme que precedeix al politeisme dels Vedes; i fins i tot en la invocació dels innombrables déus, irromp el record d'un Déu un i infinit a través de la boirina de la fraseologia idolàtrica, com el cel blau que està ocult per uns núvols passatgeres.

Quan arribem a la Xina, la situació és encara més confusa, perquè els xinesos semblen haver sentit una aversió peculiar vers

11 Müller, Max, *Lectures on the Science of Language*, 1ª sèrie, Scribner's, Armstrong, Nova York, 1875, pàgs. 21, 22.

12 McCrady, Edward, «Genesis and Pagan Cosmogonies», *Transactions of the Victoria Institute*, vol. 72, 1940, pàg. 55.

13 MacNicol, Nicol, editor, *The Hindu Scriptures*, Everyman's Library, Dent, Londres, 1938, pàg. XIV.

14 Müller, Max, *History of Sanskrit Literature*: citat per Samuel Zwemer com en ref. 1., pàg. 87.

l'adoració de deïtats personals. Però alguns dels autors més antics se sentien confiats que podien discernir indicis d'una fe al principi monoteista pura, que no obstant això es va perdre aviat de vista a causa de la naturalesa extremadament pràctica de la ment xinesa. Una fe tan pura, com ja hem vist, no és «útil», perquè hom no pot esperar subornar, entabanar o cap manera persuadir per profit propi a un Ésser Suprem que és absolutament pur i que està per sobre de tot suborn o entabanament. I per això mateix, des d'un punt de vista pràctic, es passa a buscar l'atenció de poders inferiors i s'oblida a l'Altíssim. Un treball notable referent a això el va escriure John Ross de l'Església Lliure Unida d'Escòcia, titulat *The Original Religion of China* [La religió original de la Xina]¹⁵ (Publicat a Nova York, sense data), en què l'autor examinava els conceptes subjacents de la primitiva religió xinesa segons es podien jutjar mitjançant els seus noms o designacions per a Déu, amb una referència especial al títol juxtaposat Shang-Ti. Ell va interpretar aquestes dues paraules amb el significat de «per sobre» o «superior a» i «governant», és a dir: «Governant Suprem». Diu ell que aquest nom «esclata sobtadament davant nostre sense cap advertència prèvia ... amb la integritat d'una Minerva». Més recentment s'ha llançat una intensa llum sobre la fe xinesa primitiva gràcies al descobriment dels anomenats «ossos oraculars». Els erudits xinesos s'han dividit la seva història antiga en tres períodes: primer, el primitiu-antic; segon, el mitjà-antic; i tercer, el proximal-antic. El primer període s'estén aproximadament des del segle 21 al 12 a.C. Segons Ron Williams, que podia llegir xinès de correput, cada un d'aquests períodes va posseir les seves pròpies característiques religioses distintives. El primer va ser purament monoteista. El segon va ser dualista amb una tendència al materialisme, però retenint encara un regust de l'antic monoteisme. El tercer va ser totalment materialista. El Professor Williams comenta:¹⁶

Seria potser desitjable en aquest moment examinar els termes que s'usen per a Déu. L'escriptura xinesa, com els jeroglífics egipcis o els sil·labaris cuneïformes de Mesopotàmia, va ser originalment pictogràfica. És a dir, cada caràcter era una imatge o un diagrama que descrivia l'objecte o idea a comunicar.

Hi ha dos termes que es troben en aquest període primitiu. Un és Ti'en 天, o «cel», que apareix amb gran freqüència en els Clàssics. Es compon de dos radicals, 人 *jen*, «home», i shang 二, «a dalt». És a dir, el signe per cel, que és ara una idea abstracta, es va originar de dos signes que signifiquen «l'home a dalt». En temps posteriors es designava a l'Emperador com el 天子 Ti'en Tzu, o «el Fill del Cel». Això reflecteix les postures que generalment es mantenien en el món antic relatives a l'origen diví dels reis. L'altre nom, que és el que s'utilitza actualment a la Xina, és (com ho esmenta el Dr. Ross), Shang Ti 上帝. En les inscripcions més antigues que poseïm [això es va escriure el 1938], aquests dos caràcters es combinen en una sola pictografia, 天, que està composta de tres elements. El primer és 木, que és la forma original de 木, *mu*, que significa «fusta» i que és una representació de tres

pals o un feix de llenya. El segon, 一, és la representació més antiga de 束, *shu*, que significa «lligar». Per sobre d'aquest feix de llenya se situa 二, que és l'antic 上, *shang*, que significa «a dalt». El caràcter 天 és la forma arcaica de 天, que significa «cremar un feix de llenya». Així, veiem que el signe 天 significa «el feix encès d'una ofrena de fusta a aquell qui està a les altures», i també «Un a les altures a qui s'ofereix el feix encès de llenya».

I persisteix a la Xina en l'actualitat un antic costum d'any nou de lligar primer un grapat de tiges de sèsam o de branques de cedre amb un cordó vermell i després posar-los drets al centre del pati obert per a cremar-los com un acte d'adoració. Aquest era el sacrifici del feix encès al Déu a Dalt, encara que ara amb freqüència en diuen un sacrifici merament al cel.

Els termes Ti'en i Shang Ti es podrien comparar respectivament amb les paraules *Déu* i *Senyor* en l'Antic Testament. En paraules del Professor Gile: «Shang Ti seria Déu com caminant a l'hort a la fresca del dia; el Déu que va olorar l'aroma fragant del sacrifici de Noè, i el Déu que va permetre a Moisès veure la Seva esquena. Ti'en seria el Déu de déus dels Salms, la misericòrdia del qual és per sempre».

Williams observa en la seva comunicació que el *Llibre de la Història* afirma, en els seus començaments, que el governant Shun, en accedir el 2255 aC, «va oferir el sacrifici usual a Déu». Aquesta declaració, que apareix sense introducció ni explicació, implica una sèrie desconeguda d'esdeveniments precedents que es remunten a la més remota antiguitat. Estaven tan familiaritzats amb aquella pràctica habitual que no calien més detalls de les cerimònies implicades. La seva autoritat era tan inqüestionable que no hi havia raó per a cap prefaci. Williams prossegueix:

En aquest període de la història xinesa, Déu el Suprem Governant era un i indivisible, incapaç de canvis, sense igual, regint de manera absoluta i solitària sobre tots al cel a dalt i a la terra a sota. Feia el que volia i cap poder no podia destorbar-lo, i la Seva voluntat era sempre recta. Però permetia amb no poca freqüència que els malvats prosperessin, i en les *Odes* sentim amb freqüència la veu d'aquell esperit queixós que va donar peu al llibre de Job.

Posteriorment, Williams s'observa que ni en *El Llibre de la Història* ni en les *Odes* es pot trobar cap referència a ídols. Mai a la Xina no s'ha fet cap representació de res en el cel a dalt ni en la terra a sota per tipificar Déu. I se'l pot adorar en tot lloc i en qualsevol moment, en estar present a tot arreu.

Fins ara hem recollit la nostra informació només de les pàgines dels Clàssics Xinesos. Queda encara una altra font d'informació ja esmentada, els anomenats Ossos Oraculars. Com ho observa Williams, J. M. Menzies, de la Universitat de Cheeloon Tsinan, considerat pels sinòlegs com la major autoritat vivent sobre l'escriptura xinesa arcaica, va descobrir uns ossos inscrits amb caràcters xinesos antics. Es van trobar al voltant de

15 Ross, John, *The Original Religion of China*: p. 25: citat per Samuel Zwemer, ref. 1, pàg. 86.

16 Williams, R., «Early Chinese Monotheism», comunicació presentada davant l'Institut Kelvin, Toronto, 1938.

20.000 fragments d'aquests ossos prop d'An-yant, a Honan del Nord, l'emplaçament de l'antiga capital de la dinastia Shang. Els ossos estan inscrits amb preguntes formulades pel rei al seu sacerdot d'una banda, i amb la resposta que el sacerdot va rebre mitjançant endevinació per l'altra. Contenen el nom de Déu, Shang Ti, i malgrat la seva gran quantitat no es fa cap referència a cap altra deïtat en absolut.

Examinem algunes d'aquestes inscripcions, els més antics escrits xinesos que posseïm. Per clarificar, el símbol de la deïtat està tancat en un quadrat amb línia fina .

1.

«Indaga sobre Déu ordenant pluja; no hi haurà una collita abundant.»

2.

«Déu ordena pluja: una collita abundant.»

3.

«Indaga en aquesta, la tercera lluna, sobre Déu ordenant molta pluja.»

4.

«Indaga sobre que el rei construeixi la ciutat; Déu ho permet.»

Així, la forma apareix en aquests registres de la major antiguitat com l'únic símbol per a Déu, i està totalment lliure de tot antropomorfisme.

Amb el temps, aquesta fe pura comença a quedar eclipsada en fer-se patent per documents posteriors d'una naturalesa similar que ara s'estaven presentant oracions primer *per mitjà* dels avantpassats a Déu, a qui no es dirigeixen directament, i després, amb el temps, als avantpassats mateixos. Més endavant, les peticions a un Déu personal se substitueixen per peticions al cel, i més posteriorment també a la terra. En el període mitjà-antic, el gran filòsof Chu, el famós anotador dels Clàssics, va definir el cel com «la blava volta superior», o, alternativament per algun procés d'evolució mental, com «el bé abstracte».

Recentment, es va publicar un volum de la sèrie *The Great Ages of Man* [Les grans eres de l'home] que tractava de l'antiga Xina. L'autor era Edward H. Schafer. I ell segueix aquesta regressió de la següent manera:¹⁷

Una de les més antigues i per descomptat la més gran de les deïtats era el Déu Celestial Ti'en. En els temps més antics es considerava a Ti'en com un gran rei al cel, més excels que cap rei de la terra, més brillant i més terrible. Posteriorment, molts van passar a considerar-lo com una mena de dinamo impersonal, la font d'energia que animava el món.

Així, un cop més, allà on podem recórrer a registres escrits, tenim evidència de la degeneració de la fe religiosa, no de la seva evolució ascendent.

Si passem de l'Orient Mitjà a Europa, la història es repeteix. Així, Axel W. Persson, en la seva obra *The Religious Beliefs of Prehistoric Greece* [Les creences religioses de la Grècia prehistòrica], observa:¹⁸

A partir de dues deïtats, la gran Deessa i el Nen Déu, es va desenvolupar després una major quantitat de figures més o menys significatives que trobem en els mites religiosos de Grècia.

Al meu parer, la seva diversitat en augment depèn en grau molt considerable dels diferents noms d'invocació pertanyents originalment a una sola deïtat.

Aquest mateix procés bàsic es fa evident en l'antiga Itàlia. Rosenzweig,¹⁹ escrivint sobre les Taules Iguvines, de data no segura, però que probablement pertanyen al període primitiu dels etruscs, observa «la curiosa flexibilitat» del pantó que es posa de manifest en aquestes taules, en què «les deïtats es distingeixen per adjectius, que al seu torn emergeixen com a poders divins independents. ...». L'autor considera que aquesta és potser la característica més notable d'aquestes taules.

Em sembla que de tot el que ha sortit a la llum durant els últims cent anys a partir de l'estudi dels documents antics, és a dir, dels registres escrits de les civilitzacions antigues, el quadre de la història espiritual de l'home, en la mesura que el seu formalitzat sobre les creences, només ens permet concloure que va començar amb una pura fe en un Déu de justícia i compassió, omnipotent, omnipotent i omniscient, que podia ser adorat en esperit sense necessitat d'imatges ni d'altres suports materials. De fet, aquest concepte era massa excels perquè pogués sobreviure entre homes ordinaris, el coneixement dels quals no fos o bé reforçat de manera miraculosa o contínuament augmentat per revelació. El rude politeisme del paganisme en el món clàssic de Roma i de Grècia pot ser explicat no com per l'esforç humà per purificar la seva fe, sinó per la seva ràpida pèrdua de la veritat que havia tingut originalment. I el grau en què aquest món clàssic estava en deute amb l'Orient Mitjà per la degeneració de la seva fe queda àmpliament il·lustrat en el justament cèlebre estudi de Hislop, *The Two Babylons* [Les dues Babilònies].²⁰

En una societat no sofisticada

No tenim registres escrits que cobreixin les creences originals dels pobles primitius, però durant els últims cent anys s'ha dut a terme i recollit una enorme quantitat d'estudis detallats i exhaustius de les seves creences, de manera destacada per Wilhelm Schmidt. La prova mitjançant inferència ens permet dir amb confiança que el curs de la seva història religiosa va ser precisament el mateix que el de les civilitzacions més avançades de l'antiguitat, amb aquesta diferència, que mentre que en els països civilitzats una fe pura es corrompia per un raonament defectuós a causa del pecat de la naturalesa humana, entre els primitius una fe pura va quedar corrompuda per la ignorància i la superstició, reforçada novament

17 Schafer, Edward H., *Ancient China*, a la sèrie *The Great Ages of Man*, Time-Life Inc., Nova York, 1967, pàg. 58.

18 Persson, Axel, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*, University of California Press, 1942, pàg. 124.

19 Ressenya bibliogràfica, *American Journal of Archaeology*, vol. 43, 1939, pàg. 170, 171.

20 Hislop, A., *The Two Babylons*, Partridge, Londres, 1903.

pel pecat de la naturalesa humana. Si hem de seguir el principi enunciat per Lyell d'interpretar el passat a la llum només del que va passar en temps històrics, llavors no tenim cap dret a suposar que l'home va començar anant a les palpentes en les tenebres i que només ara ha començat a aproximar-se a la Llum. Les dades demostren que va començar amb la Llum veritable, i que a partir de llavors la seva entesa s'ha anat entenebrint progressivament. L'evidència d'això entre els pobles primitius es troba a cada racó del món on hi ha ara aquests pobles, o on hagin existit dins el passat recent. I és paradoxal que com més primitius es mostren, més simple i pura resulta ser freqüentment la seva fe. Considerarem molt breument una sèrie de dades, que són merament representatives d'un immens compendi d'informació disponible ara en els volums que figuren en la bibliografia d'aquest document.

Sense cap mena de dubtes, l'obra més informativa sobre el monoteisme dels pobles primitius és la de Wilhelm Schmidt, que, encara que originalment es va publicar en molts volums en alemany, es va publicar el 1930 en una traducció anglesa condensada en un sol volum.²¹ És un excel·lent treball de recerca, redactat amb autoritat i fluïdesa, sense cap rigidesa que pogués esperar-se d'un autor tan erudit, i summament informatiu.

Schmidt explora primer la història del pensament sobre l'origen de la religió tal com es va desenvolupar durant el segle 19. Observa ell que Spencer va ser el principal impulsor de la primera interpretació evolutiva de la «religió», observant que va anticipar a Darwin en set anys, com apareix del seu article «La hipòtesi del desenvolupament», que va aparèixer en *The Leader* el 20 de març de 1853. Val la pena observar també, de passada, que Tennyson va escriure *In Memoriam*, amb la seva errònia descripció de la Natura com «amb els ullals i les urpes enrogides» deu anys abans que aparegués *L'Origen* de Darwin. Schmidt observa que Spencer no va fer cap esforç per emprar uns mètodes històrics genuïns per fonamentar la seva tesi²². En base a les dades actuals, queda clar que Spencer estava completament equivocat. Spencer mantenia que els pobles primitius van començar adorant els avantpassats, i que en anar-se desenvolupant la civilització, els avantpassats van anar constituint-se «de manera natural» en jerarquies, i les jerarquies al seu torn van conduir a categories, on les més elevades van arribar a ser considerades deïtats.

El que Schmidt va poder demostrar de forma concloent va ser que si les cultures primitives s'agrupen en funció del seu nivell cultural i aquests grups es col·loquen en ordre ascendent, es constata que els grups més baixos tenen el concepte més pur de Déu, i que a mesura que avança des de mers caçadors a recol·lectors i emmagatzemadors d'aliments vers els productors d'aliments com a nòmades pastorals que mantenen ramats, i a productors d'aliments que s'han assentat per a l'ús del sòl, i fins a l'escala de les comunitats semi-urbanes, hom troba al principi una simple fe en un ésser suprem que no té esposa ni família. Sota ell i creats per ell, hi ha la parella primigènia de la qual descendeix la tribu. Segons Schmidt, trobem aquesta forma de creença entre els pigmeus de l'Àfrica central, els australians del sud-est, els habitants de la Califòrnia nord-central, els algonquins primitius i, en certa manera, els koriaks i els ainu.

Tan aviat com arribem al següent ordre de les cultures primitives, per utilitzar les paraules de Schmidt, «les condicions canvien completament». Ja no es tracta només de la parella primordial o del primer pare que rebí culte, sinó d'una quantitat més o menys d'altres avantpassats difunts. Pujant per l'escala de la complexitat cultural, el culte als avantpassats i altres difunts suplanta totalment el culte a l'Ésser Suprem, i l'antropomorfisme dels déus que resulten d'aquesta equació dona origen a fer «imatges» de diverses classes. L'esperit pur de l'Ésser Suprem queda reduït a una basta caricatura d'un home mort. El progrés de la comprensió espiritual humana va ser realment una regressió, essent el primer pas, amb freqüència, de la transferència del culte del Creador del primer home a l'home mateix creat al principi com a cap de la raça humana. Aquest progenitor de la raça apareix llavors com un mediador entre Déu i els homes, però en ser més fàcilment captat per la visió mental, aviat desplaça completament a Déu. Així, citant Schmidt:²³

La falsedat de la teoria [evolucionista] de Spencer es demostra pel simple fet que el culte als avantpassats està molt dèbilment present en les cultures més antigues, mentre que en les mateixes es troba una religió monoteista de forma clara i inequívoca. ...

És també contrari a la teoria de Spencer que el desenvolupament més elevat del culte als avantpassats no apareix fins als temps més recents. ...

Després Schmidt analitza un segon punt de vista alternatiu sobre l'origen de la religió, el concepte animista proposat per E. B. Tylor. El punt de vista de Tylor suposava que l'home primitiu usava la seva pròpia existència com a mesura de totes les altres, i que va arribar a creure que tot, animals i plantes al principi, però a la fi que fins i tot els objectes inanimats, estaven compostos de cos i d'ànima com ell mateix. Se suposava que l'home primitiu discerniria aviat per introspecció que tenia ànima, alguna mena de realitat espiritual interior que podia, per exemple, viatjar en somnis, o en èxtasi o en al·lucinacions. Després hagués atribuït a totes les forces de la naturalesa una vida anímica semblant a la seva, que no es podia veure, però que se suposava. A partir d'aquest concepte animista hagués passat «de manera natural» al punt de vista que aquest món dels esperits era personal. Així hagués sorgit el polidemonisme. Amb el temps, en estratificar-se socialment la societat, hauria passat el mateix amb el món dels dimonis, fins que es va arribar a una etapa de politeisme en què molts dels dimonis havien estat elevats a la categoria de deïtats. L'etapa final va ser el reconeixement d'un ésser espiritual que va esdevenir Cap, és a dir, Déu, i al qual tots els altres dimonis i deïtats inferiors estaven subordinats, en pertànyer a una categoria inferior. Fins i tot després que aquesta racionalització hagués donat origen a una fe monoteista, Tylor manté que un Ésser així seria massa elevat, massa exaltat, massa remot, per necessitar l'adoració humana, «massa indiferent per preocupar-se de la insignificant raça humana».²⁴ De manera que va ser senzillament ignorat.

21 Schmidt, Wilhelm, *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories*, traduït a l'anglès per H. J. Rose, Methuen, Londres, 1931, xvi i 302 pàgines.
22 *Ibid.*, pàg. 63.

23 *Ibid.*, pàg. 71.

24 *Ibid.*, pàg. 77.

Així, una fe monoteïsta que va resultar d'un procés de racionalització va passar a ser, per un posterior procés de racionalització, una fe tan apartada de les exigències de la vida que va arribar a ser irrellevant.

La voluminosa obra de Schmidt resulta en la demostració que tot i la versemblança de la reconstrucció de Tylor, que, de passada, va conquerir el món acadèmic de forma tan persuasiva com ho havia fet *L'Origen* de Darwin, manca totalment del suport de l'evidència, el que expressa amb aquestes paraules:²⁵

Perquè per descomptat no es troba cap prova d'això en cap de les etapes del llarg camí evolutiu de Tylor. L'ordre de les etapes i la seva relació entre elles es fonamenta pura i simplement en la versemblança psicològica d'aquesta vinculació; i la versemblança depèn de la suposició que allò simple precedeix sempre a allò complex.

Schmidt va analitzar un altre punt de vista, el de Max Müller, que va desenvolupar una complexa teoria en la qual argumenta que l'intent de racionalitzar les forces naturals operant en el món, el sol, la lluna, la pluja, el tro, la terra, el firmament, el foc, l'aigua, van dur a narratives que tractaven d'explicar aquestes forces, i que van prendre la forma de mites de la natura. Els termes que destaquen en aquests mites, la paraula per foc, per exemple, o el firmament, van arribar a ser considerats pels menys intel·ligents com noms de deïtats, i van donar origen als panteons de l'antiguitat clàssica. Però com observa Schmidt, Max Müller, malgrat la seva fama i de la seva gran erudició, va viure prou per veure com les seves idees anaven sent gradualment abandonades, fins a quedar totalment descartades.

En l'últim capítol de Schmidt hi ha diversos i eloqüents passatges en què recapitula el que se sap sobre l'origen de la idea de l'Ésser Suprem en les cultures primitives. Diu ell que l'home té necessitats socials, morals i emocionals. Les primeres necessitats, les socials, quedaven satisfetes per la seva primitiva creença en un Ésser Suprem que és també el Pare de la humanitat. Les segones necessitats, les morals, es tradueixen en la creença en un Ésser Suprem que és Jutge d'allò bo i dolent i que està Ell mateix exempt de tota taca moral. El tercer grup de necessitats, les emocionals, van quedar satisfetes per la seva creença en un Ésser Suprem benvolent del qual només procedeix el bo. L'home té també altres necessitats. Busca una causa racional i aquesta queda satisfeta pel concepte d'un Ésser Suprem que va crear el món i que ho ordena d'una manera que té sentit, d'una manera que és fiable. L'home necessita també un protector i el troba en aquest Ésser que és omnipotent. I així, en tots aquests atributs, aquesta figura exaltada proporcionava a l'home primitiu la capacitat i el poder de viure i estimar, confiar i treballar, i de sacrificar objectius indignes per objectius més dignes en el més enllà. Schmidt diu: «Així, trobem, entre tot un seguit de races primitives, una notable religió, amb moltes branques i totalment efectiva».²⁶

En les gairebé 300 pàgines d'argumentació demostra que com més primitiva la cultura, tant més clarament es manifesten aquests atributs de l'Ésser Suprem, que es donaven tan per suposats que sovint tot just s'expressen, circumstància que va portar a molts

investigadors a suposar que ni tan només existien. Així, per resumir les seves conclusions de manera molt breu, fem servir les seves pròpies paraules:²⁷

Tornant al poble més primitiu, els pigmeus africans o els australians centrals o els indis de la Califòrnia central – tots ells tenen un suprem Déu celestial a qui presenten ofrenes de la seva sang i de les seves primícies de la cacera o de la terra. Tots aquests pobles tenen també breus oracions acompanyades ocasionalment de cerimònies, que dirigeixen al suprem Déu Creador abans del qual res no existia.

Molts escriptors sobre aquest tema també assenyalen de forma particular aquestes tribus primitives per una bona raó. Tots ells són pobles que han estat en certa manera aïllats bé per la seva situació insular (com els andamaneses o els malgaixos), en boscos inhòspits (com els fueguins de Terra del Foc), a regions desèrtiques (com els aborígens australians o els boiximans), en climes extrems (com els esquimals o altres pobles àrtics),

Andrew Lang, després d'observar que els aborígens australians tenen probablement la cultura més simple de qualsevol poble que coneguem, diu que tenen conceptes religiosos «tan elevats que seria natural explicar-los com a resultat de la influència europea».²⁸ Això no obstant, en escriure considerava que aquesta explicació no estava justificada. Déu és omniscient, viu en el cel, és el Creador i Senyor de totes les coses, premia la bona conducta dels homes i amb les seves «llicions» entén el cor. Aquesta era la creença d'ells.

El mateix autor, parlant dels andamanesos, dels quals considerava que vivien aproximadament el mateix nivell cultural, encara que en circumstàncies una mica més agradables, afirma que el seu Déu és invisible, immortal, el Creador de totes les coses, excepte els poders del mal, coneix els pensaments del cor, s'indigna per la falsedat i els maltractaments de tota mena, és compassiu vers aquells que estan en dificultats o dolors i, de vegades, personalment els ofereixen alleujament. Ell és el jutge de les ànimes i en algun temps futur presidirà sobre un gran judici. La informació que Lang va rebre procedia de membres ancians de la comunitat que en aquell temps no s'havien familiaritzat amb altres races. Com diu Lang, la influència exterior sembla haver quedat exclosa en major grau que l'usual.²⁹

Samuel Zwemer es va referir al caràcter veritablement monolític de l'Ésser Suprem dels pigmeus d'Àfrica, dels fueguins de Terra del Foc, dels indis d'Amèrica del Nord, de les tribus d'Austràlia central, i dels primitius boiximans, així com de molts pobles de les cultures àrtiques, que, mantenia ell, queda «clar fins i tot amb un examen breu».³⁰ En el seu article no estava merament reiterant el que altres han observat, és a dir, que tots aquests pobles primitius tenen el coneixement d'una Suprema Deïtat, sinó més aviat que la Deïtat Suprema que reconeixen és a tot arreu essencialment la mateixa figura amb els mateixos atributs.

El canonge Titcomb,³¹ fent referència als bel·licosos zulus que van establir la seva reputació guerrera quan es van enfrontar

25 *Ibid.*, pàg. 81.

26 *Ibid.*, pàg. 284.

27 *Ibid.*, pàg. 191.

28 Lang, Andrew, *The Making of Religion*, Longmans Green, Londres, 1909, pàgs. 175-182, 196.

29 *Ibid.*, Pàg. 196.

30 Zwemer, Samuel, «The Origin of Religion: By Evolution or by Revelation», *Transactions of the Victoria Institute*, vol. 67, 1935, pàg. 189.

31 Titcomb, J. H., «Prehistoric Monotheism», *Transactions of the Victoria Institute*, vol. 8, 1873, pàg. 145.

amb les tropes britàniques, citava un anterior bisbe de Natal que els va conèixer quan estaven encara culturalment intactes, que havia afirmat que no tenien ídols (una observació més aviat excepcional a Àfrica), sinó que reconeixien un Ésser Suprem que era conegut bé com el Gran Gran –equivalent a «l'Omnipotent»–, o com el Primer Causant– equivalent a «La Primera Essència». El bisbe va dir que ben al contrari de la reputació que tenien de no posseir fins i tot el concepte mateix de Déu, els zulus en parlaven constantment, d'Ell, i ho deien des de la seva pròpia creença, com l'Autor de totes les coses i de tots els homes.

El mateix autor va fer una interessant afirmació sobre les creences natives dels malgaixos, que, segons deia ell, es troben sovint expressades en forma proverbial.³² Tenien dites com aquestes: «No consideris la vall secreta, perquè Déu està per damunt» –on es reconeix clarament la veritat de l'omnipresència divina. Una altra era: «La tossuderia de l'home pot ser suportada pel Creador, perquè només Déu governa» –amb el que clarament es reconeix l'omnipotència de Déu. Un tercer proverbi diu: «Millor és ser culpable davant els homes que davant Déu», el que implica clarament la creença en la santedat i la justícia de Déu.

Parlant dels amerindis, Paul Radin escriu:³³

La majoria de nosaltres ens hem criat sota els principis de l'etnologia ortodoxa, que és principalment un intent entusiasta i res crític d'aplicar la teoria darwinista de l'evolució a les dades de l'experiència social. Molts etnòlegs, sociòlegs i psicòlegs encara persisteixen en aquesta empresa. Però no s'aconseguirà cap progrés fins que els acadèmics s'alliberin d'una vegada per totes del curiós concepte que tot posseeix una història evolutiva.

Alguns anys després, aquest mateix autor, referint-se a la postura de Lang que el politeisme no va precedir ni va portar al monoteisme, observava: «la seva percepció intuïtiva ha quedat abundantment corroborada».³⁴

Com a conclusió podem observar que cap a 1950 la revista *Journal of the Royal Anthropological Institute* estava ja ben disposada a publicar una comunicació de E. O. James en la qual l'autor escrivia el següent:³⁵

Així, és impossible mantenir una evolució unilateral del pensament i de la pràctica de la religió de la manera suggerida per la classificació racionalista de Tylor i Frazer seguint la línia de la «Llei de les Tres Etapes» enunciada per Comte. Això no obstant, ni l'especulació eumeriana que la idea de Déu va sorgir del culte als avantpassats, revifada per Herbert Spencer, ni l'evolució frazeriana del monoteisme a partir del politeisme i l'animisme com a resultat d'un procés d'unificació de les idees, es poden conciliar amb la figura nebulosa d'un Ésser Suprem tribal conegut que avui dia es coneix que ha estat una característica recurrent de la concepció primitiva de la Deïtat.

Des de les cultures avançades i des de les endarrerides sorgeix la mateixa imatge. És una imatge d'un concepte extraordinàriament pur de la naturalesa de Déu i de la seva relació amb l'home que es va corrompent gradualment, d'una banda a causa de

racionalitzacions que van resultar de la gradual substitució de la revelació pels propis pensaments humans, i per una altra part a causa d'una superstició sorgida de la ignorància i l'oblit de la revelació original. Com veurem de forma succinta en la següent secció d'aquest article, hi ha poc per escollir entre racionalització i superstició. En ambdós casos el resultat final és el mateix –el neci cor de l'home queda entenebrit.

* * * * *

Capítol 2

Algunes implicacions

D'AQUEST breu estudi brollen diversos punts importants. El que més destaca, naturalment, és l'evidència que almenys pel que fa a la història religiosa de l'home, la teoria de l'evolució és totalment contrària als fets. Se segueix donant per suposat que els pobles més primitius són un paradigma de l'home primitiu, perquè es donen per fets els paral·lelismes entre el seu art, les seves armes i el seu nivell cultural general i l'art i les armes de l'home prehistòric. Dels esquimals, en particular, se'ns diu que ens aporten una bona imatge de l'home del paleolític. Però de l'home del paleolític se suposa que va ser gairebé un simi que tot just balbotejava, excepte per la seva possessió d'algunes capacitats d'elaboració d'eines i per una organització social que els simis mai no han aconseguit,

És cert que en l'actualitat trobem aquests pobles amb creences religioses gairebé submergits sota una coberta de temors supersticiosos i distorsions que ens semblen del pitjor. És fàcil sentir-nos horroritzats per algunes de les seves pràctiques religioses (com, per exemple, el canibalisme ritual). Però quan aquestes pràctiques es comparen amb l'ús modern de les armes nuclears, apareixen fins i tot més humanes quan es contemplen sota la llum del seu propòsit, que en aquest cas no és tant la destrucció dels seus enemics com l'adquisició del valor que admiren en ells i que volen capturar per a ells mateixos. I, naturalment, per les raons ja indicades, han tendit a oblidar-se del benvolent i misericordiós Pare celestial, el coneixement que semblen haver tingut en el passat, i de qui pensen que no tenen res a témer, i intenten més aviat aplacar els malèvols esperits malignes més immediatament presents que creuen que sí han de témer.

Sembla clar ara que l'home va haver de començar amb un concepte pur d'un Ésser Suprem, un gran Déu, Senyor de tots, creador del món, misericordiós i just i observador de tot, omnipresent i omniscient. Aquesta era la fe dels pobles primitius que els evolucionistes mateixos consideren que són els nostres «antecessors coetanis».

D'on va venir aquesta fe pura? Va ser revelada des del mateix principi, i aquesta revelació demostra que la ment humana des del mateix principi era evidentment capaç de comprensió espiritual. Adam i Eva no van ser uns animals excepcionals acabats d'escapar d'algún ramat de primats, sinó criatures pertanyents a un altre ordre per un acte de creació divina que els havia preparat per gaudir d'una relació singular amb Déu i per ser receptors d'una

32 *Ibid.*, pàg. 144.

33 Radin, Paul, *Monotheism Among Primitive Peoples*, no publisher, Londres, 1924, pàgs. 65ss.

34 Radin, Paul, *Primitive Men as Philosophers*, Dover, Nova York, edició revisada, 1956, pàg. 346.

35 James, E. O., «Religion and Reality», *Journal of the Royal Archaeological Institute*, vol. 70, 1950, pàg. 28.

revelació molt més completa del que sorgeix d'una lectura succinta de Gènesi. Es passejaven amb Déu en l'Hort, i conversaven amb Ell.

A més, pel que fa als pobles primitius mateixos, crec que, culturalment parlant, van conèixer millors coses en el passat.³⁶ El que es desprèn de les dades és que els homes poden preservar certs records de la fe original de l'home si no han estat corromputs per les sofisticacions d'una civilització avançada. La civilització tendeix més aviat a enterbolir que a aclarir la fe veritable. Lord John Avebury va observar: «El materialisme és un dels productes tardans de la ment humana; l'espiritualisme [i amb això no es referia a l'espiritisme, sinó a les realitats espirituals] és un dels més primitius». Els pobles primitius estan molt més disposats a atendre les qüestions espirituals, a acceptar Déu en tota la Seva realitat, que l'home civilitzat. La civilització roba a l'home la seva percepció espiritual, en lloc de potenciar-la.

Aquest és un fet de la major importància, perquè és el contrari del que generalment suposem. Per alguna raó, sempre ens perturba descobrir que la persona gentil i cultivada pot estar en una completa ignorància de les coses de Déu, i fins i tot ser hostil a la veritat espiritual. Són les persones «refinades» les que tan generalment mostren indiferència espiritual. Per alguna raó, Déu pot parlar amb més facilitat i directament a persones amb menys sofisticació cultural. No molts nobles són cridats (1 Corintis 1:26).

Per tant, s'ha de fer front a l'anomalia que en aquell mateix aspecte de la conducta humana que més completament distingeix l'home dels animals, és a dir, el seu sentiment religiós, l'home sembla haver tingut el seu major coneixement quan se'l suposa que just havia acabat d'abandonar la seva herència animal. En contrast, després d'haver-se esforçat fins «al cim» després de mil·lennis de civilització, havia en realitat perdut la seva visió inicial i s'havia tornat espiritualment decadent. Alhora, les mateixes persones que proposen aquest anacronisme també ens voldrien fer creure que en anar evolucionant l'home culturalment, les seves percepcions espirituals s'han anat purificant gradualment fins que per fi ha arribat a un elevat concepte monoteista de la naturalesa de Déu. I alhora se'ns assegura que aquest procés de «millora» només arribarà al seu cim quan l'home ja no tingui cap creença religiosa en absolut! L'extensió lògica d'una premissa falsa porta inevitablement a aquestes contradiccions.

Una vegada més, la història de la percepció religiosa de la humanitat fa ressaltar un altre fet de profunda significació. Sostenir una part de la veritat, però no tota ella, pot ser tan perillós com no sostenir cap veritat. Es diu que l'heretgia és una veritat parcial duta a la seva conclusió lògica. La gran heretgia «ecumènica» és que Déu és benèvol. I és cert, Déu és en veritat benèvol, encara que una paraula molt millor seria misericordiós; però Déu és també just. La persona irreflexiva que sàpiga només que Déu és bo serà extraviada a creure's segura amb independència de les seves accions. Podrà amb equanimitat ignorar a Déu, i no adorar-lo ni reconèixer-lo en absolut. Pensa que a Déu no li importarà com ell es comporti, perquè, faci el que faci, pot assegurar-se a si mateix que no té res a tèmper, i que Déu

ho comprendrà tot fins i tot si s'oblida totalment d'Ell. Només ha de tèmper allò dolent.

El concepte cristià de Déu com a amant i misericordiós ha estat ben acollit per la societat perquè és una «doctrina còmoda» en grau summe. Part de la veritat portada a la seva conclusió lògica dona una visió totalment falsa de la relació de l'home amb Déu. I a més hi ha totes les raons per sospitar que de fet és un punt de vista totalment insatisfactori. La idea mateixa que Déu pugui sentir desgrat per la conducta humana, o que pugui jutjar els seus motius, o que vulgui guardonar la seva vida de manera apropiada en algun gran Judici queda convenientment eliminada. Al principi, aquest alliberament de la por de les conseqüències pot suposar un enorme alleujament. Però així com l'home en caiguda lliure en l'espai se sent temporalment alliberat dels efectes conscients de la gravetat –fins que impacta sobre terra–, així un home «alliberat» de la càrrega del pecat no perdonat sentirà un immens alleujament fins que, de sobte, es destrueix la il·lusió de «falta de pes». La majoria dels homes senten aquest terrible sentiment de «culpa» en ocasions –i alguns amb una aclaparadora sensació de terror. En realitat, els psiquiatres han anat arribant gradualment a la conclusió que l'home no està sa sense algun temor per les conseqüències del pecat.³⁷[37] No és sa viure en un món il·lusori on tot es perdona i oblida com si res no tingués una significació final ni hagi de ser portat davant algun Tribunal Superior.

Un dels estranys problemes humans és la persistent sensació que d'alguna manera calgués ser castigat i no merament perdonat, ja que en aquest cas hom no pot perdonar-se a si mateix. Pot ser una cosa molt perturbadora sentir l'impuls de castigar-se a un mateix, de fer alguna classe d'expiació, alhora que es creu que en realitat no hi ha ningú al cel ni a la terra que tingui cura sobre si es realitza aquesta expiació. L'home es queda amb una sensació de culpa però sense sentit de pecat –el dilema modern. Estem constituïts de tal manera que hi ha un major sentit d'alliberament en postrar-se davant un Déu just, tot pregant per misericòrdia, que tractant de persuadir-se un mateix que no s'ha incorregut en res dolent perquè no hi ha cap font última de justícia. El càrrec de consciència es manté com una burla, però persisteix amb el seu càrrec. I així els pobles més primitius, com els més civilitzats, mai no han pogut lliurar-se de la sensació que és necessari oferir sacrificis que costin alguna cosa. Però com que es pensa en Déu només com un ésser benèvol, i que per això no demanda sacrificis, aquests sacrificis es fan als dimonis –perquè, en cas contrari, a qui es poden fer?

Així doncs, originalment la fe de l'home en la bondat de Déu estava equilibrada per un coneixement paral·lel de la Seva santedat i justícia. Però un dels efectes de la civilització va ser «minimitzar» l'aspecte més exigent de la naturalesa de Déu, fins que s'ha perdut totalment de vista La Seva justícia i la consciència han arribat a ser la joguina de valors culturals relatius. Ningú no s'amoïna avui en dia perquè es digui que Déu és amor, però no es considera a algú gaire civilitzat si diu que Déu és també just. En resum, un fragment de la veritat constitueix quelcom perillós, i cal restaurar la veritat igualment important que Déu no és només benèvol i perdonador, sinó just i també sever. Sospito que

36 Custance, Arthur C., «Primitive Cultures: A Second Look at the Problem of Their Historical Origin», Part II a *Genesis and Early Man*, vol. 2, *The Doorway Papers Series*, Zondervan Publishing Company.
37 *MD Canada*, vol. 11, 1968, pàg. 70.

succeïrien coses extraordinàries per a bé si els ministres de Déu tornessin a proclamar el missatge de judici com ho va fer Jonathan Edwards. El temor del Senyor és el principi de la saviesa. ...

I això em porta al punt final. Com hem vist, hi ha força motiu per creure, a partir de l'estudi de la «fe» dels pobles primitius, que la humanitat va compartir en el passat una revelació de la naturalesa de Déu i de la relació de l'home amb Ell. Però sabem que en temps d'Abraham amb prou feines si quedava cap home viu per a qui aquella revelació significués res vital. Com es va arribar a aquesta situació? És que la veritat revelada és impotent per si mateixa? La resposta, em sembla, ha de ser Sí, aquesta veritat és impotent. És impotent llevat que sigui revelada de forma renovada en cada generació i a cada persona individualment. Un coneixement de la veritat, per precís i exacte que sigui, si ha estat adquirit merament per transmissió oral o per reflexió, és impotent per engendrar una entesa espiritual genuïna. Les veritats que hem heretat no proporcionen una veritable percepció. De manera que les mateixes veritats poden sobreviure durant diverses generacions però ser espiritualment estèrils, i en ser estèrils arriben a tenir poca rellevància, com allò que es preserva per hàbit però sense capacitat per afectar la conducta. Això es pot veure en les vides dels joves que han estat criats en una atmosfera de pietat cristiana, on s'han familiaritzat amb la veritat, la importància real de la qual es perd per complet, perquè se'ls ha ensenyat només per l'home i no per l'Esperit Sant.

Això és el que vull dir per la necessitat de la inspiració. Potser se'ns proclami una veritat salvadora, potser a l'Escola Dominical, fins que la sapiguem amb detall, i, no obstant això, ser totalment insensibles a ella, fins que un dia l'Esperit Sant obre el nostre enteniment. Està clar que l'Esperit Sant no pot obrir el nostre enteniment a veritats que mai hem sentit, i fins a aquest punt la memorització de les Escripures és una mena de garantia que almenys el vehicle per a la comunicació del coneixement espiritual estarà a disposició de l'Esperit Sant. Però el perill és que aquella veritat amb la qual hom es familiaritza d'aquesta manera pot deixar de comunicar cap significat, de manera que la ment s'endureix contra allò que hauria de il·luminar, però que no ho fa. És encara més lamentable que la Veritat mateixa adquireixi la reputació de no tenir transcendència a causa de la seva impotència. El punt crucial aquí és que la veritat espiritual és impotent, i fins i tot un obstacle, a menys que i fins que l'Esperit Sant hagi obert el nostre enteniment real al seu veritable significat. Encara que això sembli vorejar l'heretgia, em sembla que hi ha més esperança per als qui mai no han sentit la veritat de l'evangeli que per a aquells que l'han estat sentint tota la seva vida. Potser, en la saviesa de Déu, hi hagi més esperança per a la generació actual d'analfabets bíblics que per a la generació que va viure en la llum manllevada dels temps victorians.

Així doncs, resumint, les dades demostren de forma inequívoca que l'home no pot haver arribat per evolució a les seves percepcions religioses a la manera com ha evolucionat en les seves capacitats tècniques, per exemple, perquè en tant que aquestes capacitats van anar millorant constantment, les seves percepcions van ser precisament en direcció oposada. L'home va començar evidentment amb una fe vital en Déu i amb un concepte de la seva pròpia relació amb Ell que ha d'haver estat per revelació, ja que mai ha estat millorada i ni tan sols mantinguda, tret que fos continuament enfortida o confirmada per revelació.

L'home és una criatura singular pel que fa a la possessió de la capacitat de comprensió espiritual, però també és una criatura

caiguda, que necessita constantment la renovació de la seva ment, pel fet que està constantment assetjat pels efectes engegadors del pecat. Ni la influència enriquidora de la civilització, que l'allibera d'algunes de les càrregues de la vida diària, ni els efectes ablanidors i repressors de la cultura, que estableix uns límits a les seves malvades tendències, són adequats per dissipar la seva ceguesa espiritual o deixar-lo lliure de la superstició, la por i l'adoració dels ídols.

La revelació original, de la que tantes nacions i tribus en guarden un borrós record, ha de ser renovada per l'Esperit Sant en el cor de cada individu perquè sigui efectiva per transformar la seva vida, il·luminar la seva ment i donar pau a la seva ànima. Sense aquesta inspiració divina, ni el coneixement tradicional ni la reflexió personal retornaran l'home a la comunió amb el seu Creador. Si algú no neix de nou (Joan 3:3), no pot veure el regne de Déu, ni entrar-hi.

* * * * *

Apèndix:

Bibliografia adicional

- Collins, Roy, «Some Characteristics of Primitive Religions», *Transactions of the Victoria Institute*, vol. 19, 1884, p. 216-252.
- Frankfort, Henry, i Frankfort, H. A., *The Intellectual Adventures of Ancient Man*, University of Chicago Press, 1946, 401 pàgines.
- Jevons, F. B., *An Introduction to the History of Religion*, Methuen, Londres, 1896, 443 pàgines.
- Keary, Charles F., *Outlines of Primitive Belief*, Scribner's, Nova York, 1882, xxii i 534 pàgines.
- Kellog, S. H., *The Genesis and Growth of Religion*, Macmillan, Londres, 1892, XIV i 275 pàgines.
- Koppers, Wilhelm, *Primitive Man and His World View*, Sheed & Ward, Londres, 1892, XIV i 275 pàgines.
- Lang, Andrew, *The Origins of Religion*, Watts, Londres, 1908, 128 pàgines.
- Langdon, Stephen H., «Monotheism as the Predecessor of Polytheism in Sumerian Religion», *Evangelical Quarterly*, Londres, Abril, 1937.
- Müller, Max, *Origin and Growth of Religion as Illustrated by the Religions of India*, Hibbert Lectures, Longmans Green, Londres, 1878.
- Rawlinson, George, *The Prevalence of Early Monotheistic Beliefs*, Present Day Tracts, vol. 2, Religious Tract Society, Londres, 1883, pàg. 41.
- Thomson, J. Radford, *The Prevalence of Early Monotheistic Beliefs*, Present Day Tracts, vol. 2, Religious Tract Society, Londres, 1883, tractat 11.

Articles addicionals de la revista *Transactions of the Victoria Institute*:

- Avery, J., «The Religion of the Aboriginal Tribes of India», vol. 19, 1885-1886, pàg. 94-121.
- Brown, R., «The System of Zoroaster Considered in Connection with Arabic Monotheism», vol. 13, 1879-1880, article no. 51.
- Rule, W. H., «Monotheism, a Truth of Revelation and Not a Myth», vol. 12, 1878-1879, pàg. 343-369.

Wellson, Rt. Rev. Bishop, «The Development of the Religious Faculty in Man, Apart from Revelation», vol. 39, 1907, pàg. 7-21.

Whitley, D. G., «Traces of a Religious Belief of Primeval Man», vol. 47, 1915, p. 125-148.

* * * * *

Samuel Zwemer té una excel·lent bibliografia: veure pàgs. 241-248 de *The Origin of Religion*, Cokesbury, Nashville, Tennessee, 1935.

Títol: *El Monoteisme Primitiu, i l'origen del Politeisme*
Títol original: *Primitive Monotheism: and the Origin of Polytheism*

Autor: Arthur C. Custance, Ph. D.

**Font: *Evolution or Creation?*, vol. 4 de The Doorway Papers, 1977.
[Originalment Doorway Paper # 34 - Brockville, Ontario 1975 / Rev. 1977]**

— www.custance.org —

Copyright © 1988 Evelyn White. All rights reserved
Copyright © 2019 Santiago Escuin per la traducció.
Tots els drets reservats.

Traducció de l'anglès: Santiago Escuin

SEDIN-Servei Evangèlic · Documentació · Informació
Apartat 2002
08200 Sabadell
(Barcelona) ESPAÑA

Es pot reproduir en tot o en part per a usos no comercials, a condició que es citi la procedència reproduint íntegrament el text anterior i aquesta nota.